

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 24, Nummer 4 / Tammoez 5771 – Juli 2011

OPLAGE 350 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 8,00 - POSTGIROREKENING 259272

Een mysterieus bijbelbeest, tien geboden voor het internet en interreligieuze (joodse) humor

Van de redactie

De zomer is al weer begonnen als u dit leest, en mocht u een dierentuin bezoeken of op safari gaan, zoekt u dan eens naar de *re'ém*. In zijn vijftiende aflevering van de serie *Dieren in Tenach en joodse traditie* geeft Jan Veldhuijzen u een flink aantal aanwijzingen in welke richting u de *re'ém* zou kunnen zoeken. We zijn benieuwd of u er een te zien zult krijgen en hoeveel hoorns dat beest dan op zijn kop heeft gehad.

Verder in dit bulletin een artikel over de “Tien geboden voor internetgebruik”. Het is ontleend aan een commentaar op de Toralezing *Metsora* (Leviticus 14:1 – 15:33) door rabbijn Pauline Bebe van de Liberaal-Joodse Gemeente in Parijs. Het werd vertaald door Ted Musaph-Andriesse. We vonden het in deze tijd van vluchtige internetcommunicatie een interessante bijdrage die tot nadenken stemt.

En dan is er het nieuwe cursusprogramma voor het seizoen 2011-2012 met acht nieuwe cursussen en de Samuel-Hirschlezing. Vijf cursussen starten in het najaar: een vrijleerhuis over de Bergrede, korte cursussen over werk van Meir Shalev en over joodse muziek, en twee cursussen Bijbels-Hebreeuws. U vindt er een korte aankondiging van. Onze bibliothecaresse heeft bovendien bij de

cursussen een leesadvies geschreven, dat u ook in dit bulletin kunt vinden. U kunt zich aanmelden via het winkelmandje op de website www.judaica-zwolle.nl, of via de antwoordkaart in de cursusfolder die samen met dit bulletin wordt verspreid.

De 13e Samuel-Hirschlezing vindt plaats op zondag 6 november 2011. Mevr. Drs. Sasja Martel, initiatiefnemer en directeur van het Joods Hospice Immanuel in Amsterdam, spreekt dan over “de joodse visie op sterven en rouw - sterfelijkheid als basis van menselijk gedrag”. De lezing start om 11.00 uur en de bijeenkomst duurt anderhalf uur. Ook hiervoor kunt u zich (met korting) aanmelden via de website, of (zonder korting) betalen aan de zaal.

En dan is er aflevering 4 van de serie *Joodse humor* door Peter van 't Riet. Deze nieuwe aflevering staat geheel in het teken van de “interreligieuze witz”. De pastoor, de dominee en de rabbijn spraken ook in het verleden al veelvuldig met elkaar. Als je de joodse humor moet geloven tenminste.

We wensen u veel leesplezier en – mocht u nog gaan – een ontspannen vakantie.

DIEREN IN TENACH EN JOODSE TRADITIE 15

De re'ém

Door Jan Veldhuijzen

“Verlos mij uit des leeuwen muil; en verhoor mij van de hoornen der eenhoornen” (SV) / woudossen (NBG) / wilde stier (sic!; NBV). Dit zijn gerenommeerde Nederlandse vertalingen van het woord *rémiem* (meervoud van *re'ém*, resj-alef-mem) in vers 22 van Psalm 22. Hieronder gaan we eens na welke duiding aan het woord *re'ém* in de Joodse traditie is gegeven.

In de Midrasj

R. Huna bar Idi vertelde het volgende. Toen David schapen hoedde, stootte hij in de wildernis op een slapende *re'ém*. En omdat hij dacht dat het een berg was, klom hij er tegenop en ging door met schapen hoeden. De *re'ém* werd wakker, stond op, en David die schrijlings op zijn horens zat, werd zo hoog als de hemel omhoog geheven. Op dat moment zei David: Meester van het universum, als u mij naar beneden laat van de horens van deze *re'ém*, dan zal ik u een tempel bouwen van wel honderd el hoog, zoals de horens van deze *re'ém*. Sommigen zeggen dat David de lengte van de horens van de *re'ém* mat, terwijl anderen beweren dat hij de omtrek ervan heeft opgemeten. Het bewijs dat David zijn woord gestand deed, is vers 69 in Psalm 78: “En hij bouwde zijn heiligdom als hoogten (*ramiem*)”. (*Yalkut Shimoni*, 688; midrasjanthologie samengesteld in de 13de eeuw).

Hoe werd David gered? Nadat David zijn gelofte had gedaan, zond God een leeuw. De koning der dieren boezemde zelfs de *re'ém* ontzag in. De *re'ém* wierp zich ter aarde en David kon zich gemakkelijk van zijn hoge plaats laten zakken. Op dat moment verscheen een gazelle. De leeuw zette daarop de achtervolging in en David was gered, zowel van de leeuw als ook van de *re'ém* (Louis Ginzberg, *The Legends of the Jews*, IV p. 83).

Het woord

Omdat in de Midrasj, evenals trouwens in Tenach het woord *re'ém* – vanzelfsprekend – in het Hebreeuws is geschreven, weten we nog weinig. Volgens Jastrow is het een ‘wild-ox’. Volgens S.R. Hirsch is het een *oryx*, een dier met lange horens; het zou mogelijk een Arabische sabelantiloop kunnen zijn. De wortel

van het woord *re'ém* is ook resj-alef-mem en betekent ‘hoog zijn’ / ‘verheffen’. Volgens *Dieren uit de Bijbel* (1992), samengesteld door Adriaan Schouten van der Velden, is met *re'ém*, ‘woudos’ (*Bos primigenius*) bedoeld, in het Modern Hebreeuws *pár* (pé-resj), en is de betekenis van *monoceros* uit de Oud-Griekse vertaling: ‘eenhoorn’. In de 21ste druk van de *Nederlandse Concordantie van de Bijbel* van Abraham Trommius zijn onder het lemma ‘Eenhoorn’ ראם: רים negen vindplaatsen opgenomen (Num. 23,22; 24,8; Deut. 33,17; Job 39,12; 39,13; Ps. 22,22; 29,6; 92,11; Jes. 34,7). Blijven we dicht bij – Joods – huis en raadplegen we de *Encyclopaedia Judaica* (EJ), dan verwijst het trefwoord *re'ém* naar het lemma ‘Antilope’ (Vol. 3, 36-37). In oude tijden bestonden er in Erets Jisraël en omringende landen verschillende soorten antilopen van de familie *Hippotraginae*. Uit Israël zijn ze helemaal verdwenen en ze worden alleen nog gevonden op het Arabisch schiereiland en in Afrika. De *disjon* (Deut. 14,5; hapax legomenon) is een antilope, door de Septuagint vertaald met *pygargos*, dat ‘het hebben van een wit achterste’ betekent. Blijkbaar is dit een verwijzing naar de *Addax nasomaculatus* (een grote antilope met holle horens, met zwarte vlekken op zijn nek en kop, maar soms zijn ze wit. Sommigen identificeren de *zèmèr* (Deut. 14,5; hapax legomenon) met een antilopensoort, de *Oryx lancoryx*, maar anderen zeggen dat het betrekking heeft op een wilde schapensoort. De *re'ém*, genoemd in Psalm 92,11 met lange horens is ook herkend als de *Oryx*. Het is dit dier, afgebeeld in profiel, dat voer gaf aan de legende van de eenhoorn. Op andere plaatsen schijnt de *re'ém* een wilde os te zijn. Tot zover de omschrijving in EJ.

Afgebeeld in profiel ziet de Oryx er uit als een eenhoorn.

Weer het woord

Zoals we al eerder zagen is gesuggereerd dat de *re'ém* feitelijk een *oryx* is, en dat het waarschijnlijk ook verwijst naar een wilde os. Traditionele – buitenlandse – bijbelvertalingen vertalen *teo* (Deut. 14,5; Jes. 51,20; *tav-alef-waw*) als 'wild ox', terwijl daarentegen de geautoriseerde versie en de Jewish Publication Society of America het vertaalt met 'antelope' (in Nederlandse vertalingen 'wilde os' (SV en NBG) of 'antiloop' (NBV)). De *re'ém* als metafoor in Numeri 23,22 en 24,8 heeft betrekking op de geweldige kracht van het dier.

Verder met verhalen

In Psalm 92,11 staat geschreven: "Maar gij zult mijn hoorn verhogen, gelijk een *re'ém*." Zoals de *re'ém*, waarvan de horens zo hoog zijn dat hij ze tot de vier einden van de aarde kan stoten, zo zal de zoon van David tot de vier einden van

de aarde doorstoten (*The Midrash on Psalms*, vol. 2, p.118).

R. Judah zei: De *re'ém* ging niet in de ark (omdat hij te groot was), maar zijn welpen wel. R. Nehemia zei: Noch hij, noch zijn welpen, want Noach bond hem aan de ark en hij ploegde voren (in het water), net zo groot als van Tiberias tot Susitha, zoals geschreven staat "Zult gij de *re'ém* met zijn touw aan de voren binden? Zal hij de laagten achter u eggen? (Job 39,13 (10); *Midrash Rabbah* XXXI,13).

De eenhoorn

Het woord *re'ém* heb ik zo veel mogelijk onvertaald gelaten, zoals trouwens ook in vrijwel alle Engelstalige, joodse bronnen. Desondanks schrijft Rabbi Shlomo Pesach Toporoff in zijn *The Animal Kingdom in Jewish Thought* (1995), p. 206: "De eenhoorn wordt verscheidene keren in de bijbel gevonden en is bekend in het Hebreeuws onder de naam *re'ém*. De eenhoorn is een sterk dier en heeft één hoorn. Het is een landdier en staat bekend als de grootste naast de olifant. Sommige commentatoren vergelijken het dier met de rhinoceros."

Vanuit de joodse bronnen waarover ik beschik kan ik deze opmerking van Toporoff niet bevestigen. Dat het een legendarisch beest is, blijkt zonneklaar. Een fabeldier, waaraan de lezer naar hartelust invulling kan geven, in omvang, in kracht en met enorme horens. De suggestie dat de *re'ém* een eenhoorn is, zou wel eens een Europese bakermat kunnen hebben en waaraan de Septuaginta met haar *monoceros* debet is.

Zegswijzen

Te hoog (als een *re'ém*) voor een dwaas is wijsheid (Spreuken 24,7).

Naschrift

Tot 1 maart 2012 is in het monumentale 13de eeuwse kasteel 'Huis Bergh' in 's-Heerenberg een schitterende tentoonstelling "De jacht op de eenhoorn" te zien (www.huisbergh.nl). De literatuurhistoricus Willem Gerritsen heeft zijn medewerking eraan gegeven en een boek – volledig in zijn soort – geschreven onder de titel: *Het spoor van de eenhoorn. De geschiedenis van een dier dat niet bestaat*. Primavera Pers, 232 blz., € 34,50.

TIEN GEBODEN VOOR INTERNETGEBRUIK

Ontleend aan een commentaar op Sidra Metsora* door rabbijn Pauline Bebe van de Communauté Juive Libérale in Parijs. Vertaling: Ted Musaph-Andriessse.

Wij denken vaak dat e-mails en sms'jes gelijk zijn aan mondelinge gesprekken: als de woorden eenmaal uitgesproken zijn, verdwijnen ze weer. Maar dat is niet zo, ze blijven hangen in de geest, zeker als mensen gekwetst zijn en die pijn moeilijk uit te wissen is. Eén klikje met de muis kan een grote schok veroorzaken. Laat ons de tijd nemen, 'zeman nakat' (tijd om na te denken), laten we ons langzaam haasten opdat we 'motsi sjeem tov' worden, mensen die goede woorden over goede zaken spreken en schrijven.

De joodse traditie associeert de naam van de sidra *Metsora* door een woordspeling met de uitdrukking *motsi sjeem ra*, “kwaadspreken” (BT Arachien 15 b). Op dezelfde wijze wordt iemand die getroffen wordt door de huidziekte *tsaraät* (van dezelfde woordstam als *metsora*) ook in verband gebracht met iemand die letterlijk “een slechte naam” uitspreekt, d.w.z. kwaad spreekt over zijn buurman. *Tsaraät* is een aandoening waarvan niet vast staat wat we daaronder moeten verstaan, omdat zowel mensen als kleren en huizen erdoor besmet kunnen raken; het betreft in ieder geval niet lepra of melaatsheid. In de NBV en Tanach wordt *tsaraät* vertaald met “huidvraat”.

De associatie van *metsora* met kwaadspreken is terug te voeren op het verhaal in Bemidbar (Numeri) 12:1 waar Mirjam, de zuster van Mosjee iets lelijks zegt over de vrouw van Mosjee. De tekst vertelt niet wat Mirjam gezegd heeft, maar ze wordt toch als gevolg van haar opmerking door deze gevreesde ziekte getroffen. Het denken achter deze associatie is niet iets wat wij vandaag de dag eenvoudig kunnen bevatten, vooral omdat het op de gedachte stoelt dat een bepaald menselijk gedrag het directe ingrijpen van God tot gevolg zou hebben. Maar we kunnen ons wel gemakkelijk vinden in de gedachte dat kwaadspreken of onze taal misbruiken een slechte zaak is en drastische consequenties kan hebben. Onze joodse traditie heeft altijd veel waarde gehecht aan correct taalgebruik. Het klassieke werk *Sefer sjemierat halasjon* van Chafeets Chaim (Israel Meir Hacohen, 1873) is een enkel voorbeeld van de uitgebreide literatuur over dit onderwerp.

Wat me nog steeds fascineert is dat we nu leven in een wereld van 'mega'-communicatie. Mensen hebben nog nooit zo snel en zo efficiënt met elkaar gecommuniceerd over grote

afstanden als we nu via het internet doen. Ja, we communiceren met telefoons, e-mails, blackberries, iPhones en facebook. Ik zie hoe mijn kinderen met 25 verschillende mensen tegelijk praten terwijl ze intussen sms'en, naar muziek luisteren en – dat verzekeren ze me – ook hun huiswerk maken. Maar daar staat tegenover dat we geen extra tijd nemen om aandacht te besteden aan het meest basale gereedschap van de taal: woorden, *dewarim*.

Toch hebben woorden vandaag precies dezelfde kracht als in Bijbelse tijden: ze kunnen troosten, ze kunnen pijn doen, ze kunnen hoop brengen of wanhoop veroorzaken, vreugde en angst. Omdat communicatie zo direct is, vergeten we vaak de kracht van de woorden, in het bijzonder bij het schrijven van e-mails. Daarom zou ik tien richtlijnen willen voorstellen, die gebaseerd zijn op onze joodse traditie en die ons tot een ethischer gebruik van het internet voeren.

1. Lees altijd een mail nog een keer over voordat je hem wegstuurt.

Hillel heeft het al gezegd: “Zeg geen woord dat niet meteen begrepen kan worden in de hoop dat het later wel begrepen zal worden” (Pirkee Avot 2:5). Dit citaat begint overigens met een referentie naar de *peroesjiem*, de farizeeërs. Deze vermaning van Hillel zou wel eens de eigenlijke betekenis kunnen weergeven van *peroesjiem*, niet – zoals vaker wordt gezegd – de 'afgescheidenen', maar degenen die heel helder zijn in de uitleg van de Tora (*peroesj* = rabbijnse uitleg van de tekst of in modern Hebreeuws 'in heldere taal').

2. Wacht met het beantwoorden van een boodschap, die je van streek maakt; antwoord dan nooit onmiddellijk.

Ben Zoma zegt: *hakoweesj et jitsro*, de ware

held is hij, die zijn impulsieve gedragingen weet te beheersen (Pirkee Avot 4:1).

3. *Spreek in een e-mail nooit over een derde en als het moet, dan alleen over tachles, feitelijke zaken* (Lesjon sjeliesjiet, BT Arachien 15b).

4. *Oordeel niet over iemand anders zolang je niet in zijn situatie bent geweest* (Pirkee Avot 2:5, uit naam van Hillel).

5. *Stuur geen e-mail door zonder toestemming van de afzender.*

Als iemand iets aan zijn vriend vertelt, mag deze dit niet verder doorvertellen zonder eerst toestemming te vragen (BT Joma 4b).

6. *Stuur geen mededelingen rond alvorens de waarheid daarvan te hebben gecheckt.*

De zegel van de Eeuwige is *emet*, waarheid (BT Joma 69b; Sanhedrin 64a).

7. *Onthul geen privé informatie* (BT Sanhedrin 31a).

8. *Toon geen afbeeldingen of informatie over jezelf die privé zijn.*

Van Bil'am wordt gezegd dat hij de tenten van Israël bewonderde omdat de 'ramen' niet op elkaar gericht waren, waardoor ieders privacy

verzekerd was.

9. *Gebruik geen lasterlijke taal* (lesjon hara; 'flaming') (BT Baba Metsia 58b).

10. *Roddel niet* (rechiloet) (Wajikra 19:16).

Rabbi Nechemja leerde: "Wees niet als de marskramer, die het woord van de een naar de ander brengt en van de ander naar de een" (JT Pesachiem 1:1, 16a).

*** Noot van de redactie:**

In de joodse traditie wordt de Tora in een cyclus van één jaar gelezen: wekelijks één sidra – afdeling – en soms twee sidrot (afdelingen). Bij iedere sidra worden tenminste zeven mannen voor de Tora-lezing geroepen. Hun deel van de sidra, *parasja* genaamd, wordt voorgelezen door de *ba'alkoré* (voorlezer). Deze wekelijks terugkerende lezing van een 'afdeling' van de Tora wordt wel de *parasjat ha-sjavoe'a*, 'het gedeelte/de afdeling van de week', genoemd. De vijf boeken van Mosjé bestaan uit 54 sidrot en elke sidra wordt genoemd naar het eerste woord waarmee de eerste parasja van de sidra begint. Sidra *Metsora* is Wajikra (Leviticus) 14:1-15:33 en werd in 2011 gelezen op sjabbat 9 april / 5 nisan 5771.

BT staat voor Babylonische Talmoed.

JT staat voor Jeruzalemse Talmoed.

Dertiende Samuel-Hirschlezing

"De joodse visie op sterven en rouw - sterfelijkheid als basis van menselijk gedrag"

Op zondag 6 november 2011 zal in de synagoge van Zwolle de 13e Samuel-Hirschlezing worden uitgesproken door Drs. Sasja Martel, initiatiefnemer en directeur van het Joods Hospice Immanuel in Amsterdam.

Drs. Sasja Martel

Sasja Martel zal haar lezing houden over de rituelen rond sterven en rouw en de

achtergronden hiervan. In de Joodse traditie speelt de rouwverwerking van het individu zich af binnen de gemeenschap. Staat tot aan de begrafenis het respect voor de dode centraal, na het sluiten van het graf krijgen de nabestaanden alle aandacht en krijgen ze door middel van vele rituelen de mogelijkheid langzaam maar zeker hun verdriet te verwerken en weer terug te keren naar hun plaats in de gemeenschap.

Sasja Martel is de initiatiefneemster en directeur van het Joods Hospice Immanuel te Amsterdam. Het is het eerste en enige Joodse hospice van

Europa. Zij is de auteur van het boek "Sterk als de Dood, sterven en rouw in Joods perspectief". Hierin heeft ze helder en eenvoudig doch wetenschappelijk verantwoord uitgelegd wat de achtergrond is van alle rituelen die gebruikt worden rond sterven en rouw in de Joodse traditie. Sasja Martel is lid van de Portugees-Israëlitische Gemeente in Amsterdam en woont in Amstelveen. Zij studeerde aan de UvA en aan de Katholieke Hogeschool te Amsterdam en ook aan de Hebreeuwse Universiteit te Jeruzalem, waar zij 10 jaar woonde.

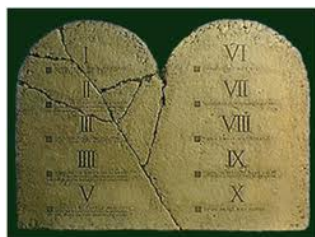
De lezing begint om 11.00 uur (om 10.30 uur is de zaal open). De lezing duurt tot 12.00 uur, waarna er tot 12.30 uur gelegenheid is om met Sasja Martel over het onderwerp in gesprek te gaan. De toegangsprijs is € 7,50 voor personen die zich vóór 1 oktober hebben ingeschreven. Voor alle anderen is de toegang € 10,- aan de zaal. Voor inschrijving vóór 1 oktober voor het bijwonen van de lezing: ga naar: www.judaica-zwolle.nl, rubriek Samuël Hirschlezing.

Cursusprogramma Najaar 2011

Het cursusprogramma 2011-2012 van de Stichting Judaica Zwolle is weer rond. Het bevat acht interessante cursussen, waarvan er vijf in het najaar van start gaan.

Vrij Leerhuis 1 - Joodse achtergronden van de Bergrede

Inhoud : In zijn lessen zal docent Marcus van Loopik vooral aandacht besteden aan overleveringen uit kringen van de zogeheten vroege

chassidiem. In die kringen lag de nadruk op de "wet van het hart", op naastenliefde en innerlijke zuiverheid. De chassidiem - vromen - stelden de geest boven de letter van de wet, goede daden boven louter geleerdheid.

Doelgroep : Allen die belangstelling hebben voor de joodse uitleg van de Bijbel.

Docent : Dr. M. (Marcus) van Loopik, Judaicus en graficus.

Tijd : 5 dinsdagavonden van 19.30-21.30 uur.

Datums : 11, 18 en 25 oktober, 1 en 8 november (reserveavond 15 november) 2011.

Prijs : € 68,- (inclusief consumpties).

Korte cursus 1 - Meir Shalev en De Bijbel nu

Inhoud : Meir Shalev levert in "De bijbel nu" met zijn scherpzinnige commentaar een verfrissende kijk op de oude Bijbelverhalen. De Bijbelse figuren zijn door de traditionele uitleg vaak gemaakt tot heiligen en brave zielen, maar Shalev prikt er op een ironische en

toch liefdevolle toon doorheen om weer mensen van hen te maken. Na een inleiding (eerste bijeenkomst) zullen we, geïnspireerd door Shalev, twee Bijbelverhalen (en rabbinale verklaringen, midrasjiem en andere bronnen) gaan bekijken. Kennis van het Hebreeuws is niet noodzakelijk.

Doelgroep : Allen die belangstelling hebben voor de Joodse uitleg van de Bijbel.

Docent : Drs. Ruben Verhasselt, vertaler van verschillende belangrijke Israëlische auteurs, zoals Meir Shalev, Abraham Yehoshua en Yaakov Shabtai.

Lesmateriaal : Teksten worden op de avonden uitgereikt. Aanbevolen: Meir Shalev, *De bijbel nu*, Rothschild & Bach, 2006, ISBN 90 499 5014 0, prijs: € 15,-. (of andere uitgaven van ditzelfde boek).

Tijd : 3 woensdagavonden van 19.30-21.30 uur.

Datums : 9 en 23 november, 7 december (reserveavond 14 december) 2011.

Prijs : € 44,- (Inclusief consumpties; inclusief lesmateriaal).

Korte cursus 2 - Joodse muziek, wat is dat?

Inhoud : In deze cursus staat de Joodse muziek centraal. In een drietal lezingen zal dit brede begrip worden uitgewerkt, waarbij een aantal specifieke aspecten van Joodse muziek aan bod komt.

Doelgroep : Allen die belangstelling hebben voor de Joodse muziek.

Docent : Drs. Sef van Ments studeerde muziekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam en onderzocht muziekvormen en muzikale gebruiken in de synagogale eredienst.

Tijd : 3 dinsdagavonden van 19.30-21.30 uur.

Datums : 29 november, 6 en 13 december (reserveavond 20 december) 2011.

Prijs : € 44,-.

Cursus Bijbels-Hebreeuws 2

Gevorderdencursus

Inhoud : Vervolg op de beginnerscursus. Indien gewenst kunnen nieuwe deelnemers met de docent overleggen of deze cursus aansluit bij het reeds verworven kennisniveau.

Doelgroep : Bedoeld voor hen die de verworven kennis en vaardigheid van een beginnerscursus willen uitbreiden tot gevorderdenniveau.

Docent : Dr. E. (Evert) van den Berg, oudtestamenticus en neerlandicus

Lesmateriaal : A.C.J. Verheij, Basis-grammatica van het Bijbels Hebreeuws, 2e verbeterde druk met Oefenboek, Delft, Eburon 2005 resp. 2004, € 39,50.

Tijd : 15 maandagavonden van 19.30-21.30 uur.

Datums : 3, 10 en 24 oktober, 7 en 21 november, 12 december 2011, 2, 16 en 30 januari, 13 en 27 februari, 12 en 26 maart, 16 en 23 april 2012 (reserveavond 7 mei 2012).

Cursusgeld : € 188,- (inclusief consumpties; exclusief cursusmateriaal).

Cursus Bijbels-Hebreeuws 3

Bijhoudcursus

Inhoud : Per avond zal de vertaling van een gedeelte uit Tenach centraal staan. De deelnemers bereiden dit gedeelte thuis voor. In de cursusbijeenkomst wordt de vertaling besproken.

Doelgroep : Bedoeld voor hen die de verworven kennis en vaardigheid van een gevorderdencursus op peil willen houden.

Docent : Drs. J.L.C. (Hans) Boertjens te Zwolle, theoloog en hebraïst

Lesmateriaal : Grammatica van het Bijbels Hebreeuws en Hulpboek bij de grammatica van het Bijbels Hebreeuws, J.P. Lettinga (E.J. Brill, Leiden, ca. € 38,-) en reader (te koop bij de docent à € 12,50).

Vorbereiden voor de 1e avond : Vertalen van Genesis 21:1-12.

Tijd : 10 maandagavonden van 19.30-21.30 uur.

Datums : 31 oktober, 14 en 28 november, 19 december 2011, 9 en 23 januari, 6 en 20 februari, 5 en 19 maart (reserveavond 14 mei 2012).

Cursusgeld : € 128,- (inclusief consumpties; exclusief lesmateriaal).

LEESADVIES BIJ DE CURSUSSEN

In het leslokaal van de Stichting Judaica bevindt zich een kleine bibliotheek met boeken over het Jodendom en aanverwante onderwerpen. De bibliotheek is open tijdens de cursusavonden, vanaf 19 uur, en staat ter beschikking van de cursisten. De collectie bevat meerdere titels die gebruikt kunnen worden als aanvullend materiaal voor de cursussen van de Stichting Judaica. Enkele suggesties voor het komende seizoen:

Vrij Leerhuis 1 - Joodse achtergronden van de Bergrede.

= 238.2 Buber, Martin, Twee wijzen van geloven
= 213 Buber, Martin. Voorvallen en ontmoetingen
= 226 Drijvers, Pius. Op zoek naar de Alef.
= 227.4 Lapide, P. De zaligsprekingen.

Vrij Leerhuis 2 - De engel en de droom.

= 223 Visotsky, Burton L. Genesis als ethiek.

Korte cursus 1.

= 226 Magonet, J. Hoe een rabbijn de bijbel leest.
= 226 Shalev, Meir. De bijbel nu.
= 223 Visotsky, Burton L. Genesis als ethiek.

Korte cursus 2 - Joodse muziek, wat is dat?

= 213 Haggada
= 205 Jeruzalem in jodendom, christendom en islam.
= isra 943 De Joodse wereld; geschiedenis en cultuur.
= 213 Sidur HaChidush / Sidur voor Shabbat.

= isra 943 Wigoder, Geoffrey. Joodse cultuur, oorsprong en bloei.

Samuel Hirsch lezing.

= 213 Bernant, Chaim. Joods gezinsleven.
= 213.5 Martel, Sasja. Sterk als de dood.
= 213.5 Solomon, Lewis D. Het Joodse boek van leven en sterven.

Korte cursus 3 - Het gedachtegoed van Abraham Joshua Heschel.

= 213 Heschel, Abraham J. De sabbat.

Korte cursus 4 - Introductie Bijbels-Hebreeuws.

= 213 Riet, Peter van 't. Het alef-beet.
= hebr. 837.1 Hebreeuws op straat.

JOODSE HUMOR 4 (De interreligieuze “dialoog”)

Door Peter van 't Riet

Toen ik jong was vertelde mijn moeder af en toe een mopje dat zij van haar vader had gehoord. Het ging over een dominee, een pastoor en een rabbijn die samen uit eten gingen. De ober diende een grote vis op die in drie stukken was gesneden: de kop, de romp en de staart. De rabbijn mocht als eerste kiezen, sprak een toepasselijke bijbeltekst en prikte de romp op zijn bord. Daarna was de pastoor aan de beurt. Hij sprak eveneens een toepasselijke bijbeltekst en legde de staart op zijn bord. Voor de dominee bleef er geen keuze meer over. Hij pakte de kop van de vis, sloeg er de rabbijn en de pastoor mee in hun gezicht en citeerde: “In de laatste der dagen zult gij vreemde gezichten zien!” Wij waren protestants thuis en kwamen dus geestelijk gesterkt uit dit verhaal tevoorschijn. Maar sinds ik deze serie over joodse humor schrijf, vraag ik mij af of het niet de eerste (joodse) witz was die ik thuis te horen kreeg, zij het in geassimileerde vorm. Wellicht was de dominee oorspronkelijk een rabbijn geweest en de rabbijn een dominee?

Paus Pius XII is overleden. Aan de hemelpoort wordt hij door Petrus ontvangen. “Welkom, welkom,” zegt deze “wat kunnen wij voor u doen?” Zegt de paus: “Ik heb al heel lang een vraag die me erg bezig houdt. Een vraag voor Maria.” “Ik zal voor u informeren of u bij haar terecht kunt,” stelt Petrus hem gerust. Even later komt Petrus terug: “Ze wil u ontvangen. Als u deze grot ingaat is het de derde opening rechts.” Al gauw ziet de paus Maria zitten. Pius knielt voor haar neer en vraagt vol eerbied: “Wat dacht u toen u voor het eerst uw zoon in de armen hield?” Antwoordt Maria: “Ik wou dat het een meisje was!”¹

Flauw op het eerste gezicht? Of wellicht zeg je: wat is daar nu grappig aan? En wat is er joods aan zo’n witz? Maar, afgezien dat deze witz door een jood is verzonnen, stel je eens voor hoe de wereld er zou hebben uitgezien als Maria’s wens in vervulling was gegaan. Vanuit joods perspectief zouden we dan in een andere wereld hebben geleefd. En mocht je met feministisch-christelijke oren luisteren, heb dan niet de illusie dat vandaag in de kerken “God de

Vader, de Dochter en de Heilige Geest” vereerd zouden zijn geworden, want zo ver was het echt nooit gekomen. Inmiddels stuiten we op de tegenstelling jodendom-christendom en voert deze witz ons rechtstreeks naar de interreligieuze “dialoog”, ja wel! Want Pius XII was een onversneden christen, terwijl Maria ooit een jiddisje memme was.

De Rebbe was aan het argumenteren met de pastoor en zei: “Jullie hele geloof is gebaseerd op het onze” Vol overtuiging sloeg hij de Tora open en vervolgde: “Jullie hebben zelfs de tien geboden van ons genomen.” “Klopt,” zei de pastoor, “wél genomen, maar niet gehouden!”²

Interreligieuze humor

Interreligieuze humor komt zelden interreligieus tot stand. Stelt u zich dat eens voor: de rabbijn en de pastoor werken samen aan een mop. Nee, dit soort humor wordt verteld vanuit het gezichtspunt van de religie van de verteller. Daarom kunnen de witzes over pastoors, dominees en rabbijnen bij christenen wel eens venijnig overkomen. De goede joodse witz is er

echter niet op uit de ander bespottelijk te maken. Zij probeert reële verschillen tussen de godsdiensten vanuit een joods perspectief voor het voetlicht te brengen. Je kunt het ook joodse religiekritiek noemen. In echte humor schuilt altijd de tragiek van “had het anders kunnen lopen?” Hadden de pastoor en zijn kerk de tien geboden ook kunnen houden? En hoe zou de wereld er dan hebben uitgezien?

Bovendien maakt de goede witz over dit onderwerp vaak gebruik van een flinke dosis zelfspot.

In de trein zitten een priester en een rabbijn. Zegt de priester: “Vannacht in mijn droom kreeg ik een kijkje in het joodse paradijs. Overal slingerden vuil en viezigheid in het rond, en verder alleen maar lawaai.” “Dat treft toch ook, zeg,” antwoordt de rabbijn, “ik kreeg vannacht in mijn droom ook een kijkje in het paradijs, in het christelijke dan wel. Een heerlijk oord was het daar, vol bloemen, zoete geuren en zonneschijn – alleen, wijd en zijd geen mens te zien!”³

Alleen als je je de vaak wat rommelige gezelligheid van een synagogedienst kunt voorstellen (de dienst is er voor de mens) en die tegenover de eerbiedige plechtigheden van de Latijnse mis zet (de mens is er voor de dienst), dan snap je dat het paradijs eigenlijk niets anders is dan een verbeterde versie van de gewone wereld.

Veel interreligieuze joodse humor gaat natuurlijk over het christendom dat eeuwenlang de dominante godsdienst was in Europa en voortdurend in een rivaliserende relatie met het jodendom heeft geleefd. Joodse humor over de islam is mij nauwelijks bekend. (Zijn er lezers die daar wel voorbeelden van kennen? Graag mailen naar: info@judaica-zwolle.nl).

De functie van humor

Laten we het nog eens over de functies van humor hebben. Ik zie er voor nu even vier:

1. In de eigen groep van de verteller kan humor de interne tegenstellingen relativiseren. Bijvoorbeeld tussen rangen en standen, armen en rijken. Op die manier bevordert de witz de groepscohesie.
2. Als de verteller tot een bepaalde laag van zijn groep behoort, kan humor een gevoel van

eigenwaarde ten opzichte van de lager en hoger geplaatsten creëren. Volk tegenover elite, geleerden tegenover onwetenden, werknemer tegenover de baas.

3. Als de maatschappelijke omgeving buiten de eigen groep van de verteller eraan te pas komt, dan kan humor de positiebepaling t.o.v. andere groepen en personen versterken. De witz creëert groepssolidariteit t.o.v. buitenwereld.
4. En in geval de maatschappij onderdrukkend is, kan humor bijdragen aan de “empowerment” van de eigen groep. Het werkt bevrijdend om in een witz de vijand te kunnen weerstaan, of zelfs te kunnen verslaan. Grr.

Interreligieuze joodse humor behoort tot de categorieën 3 en 4. Een van de literaire middelen die deze humor vaak hanteert, is je tegenstander pareren door gebruik te maken van zijn eigen geloofsopvattingen.

Bij de Frans-Duitse grens vindt grenscontrole plaats. De douanebeambte haalt uit Lembergers koffer een buikige fles tevoorschijn: “En, wat is dat?” “Lourdeswater, puur Lourdeswater,” antwoordt Lemberger Wantrouwig opent de douanebeambte de fles: “Man, er zit pure cognac in!” Lemberger reageert verbijsterd: “Wat? Dan is er al weer een wonder gebeurd!”⁴

Ook in de volgende witz wordt de tegenstander geconfronteerd met zijn eigen opvattingen.

Een pastoor en een rabbijn zitten beide aan een dis en de geestelijke wil een grapje uithalen met zijn joodse collega. Hij neemt een schaal gevuld met ham en vraagt de rabbijn: “Wanneer zal ik het genoeg hebben om u ham te zien eten?” De rabbijn kijkt de vrager aan met een lach op zijn gezicht en zegt: “Op uw bruiloft, collega, op uw bruiloft.”⁵

Familie van de baas

Een kwestie die joodse humoristen regelmatig heeft bezig gehouden, is de goddelijke natuur van Jezus als tweede persoon van de goddelijke drieëenheid.

Een christen zegt tegen zijn joodse buurman: “Mijn zoon is zojuist voor het toelatingsexamen van het gymnasium geslaagd.” “Waar heeft een mens het gymnasium voor nodig?” “Dan kan hij later priester worden.” “En wat dan nog?” “Hij

kan zelfs bisschop worden, of kardinaal.” “Nou ja zeg.” “Hij kan zelfs paus worden..., maar ik begrijp je niet, buurman, wat wil je dan? Moet mijn zoon dan God kunnen worden?” “Waarom niet?” antwoordt de joodse buurman. “Die carrière heeft één van ons toch ook al eens gemaakt?!”⁶

Bram staat aan de hemelpoort voor de Heer, die hem uitnodigt het eeuwige paradijs binnen te treden. “Nee,” zucht Bram met tranen in zijn ogen, “ik heb geen recht hier binnen te gaan. Ik heb een zoon die tot een ander geloof is overgegaan.” De Heer slaat beschermend een arm om Bram zijn schouder en zegt, terwijl hij hem de eeuwigheid binnenleidt: “Je bent de enige niet.”⁷

In interreligieuze witzes is er altijd druk verkeer bij de hemelpoort.

Een dominee komt aan de hemelpoort en krijgt van Petrus direct een Volkswagen: “omdat je zo vroom en trouw bent geweest”. Maar na enige tijd ontmoet hij een pastoor, die in een glinsterende verchroomde Ford rijdt. “Waarom is dat?” wil de dominee van Petrus weten. “Is hij meer waard dan ik?” “Nou nee,” antwoordt Petrus, “maar het celibaat, dat is toch een groot offer dat extra beloond moet worden!” Na een half uur komt de dominee de rabbijn tegen, die rijdt in een Rolls-Royce! “Nou ja zeg, die heeft helemaal geen celibaat of wat dan ook gehad. Hier wil ik een verklaring voor! Waarom...?” Maar Petrus legt zijn vinger op de mond: “Ssst!” sist hij. “Hij is familie van de baas!”⁸

Wijzen van geloven

Voor velen vandaag zijn alle religies één pot nat aan het worden. Maar de witzentvertellers van weleer voelden de verschillen tussen jodendom en christendom vaak haarscherp aan. Christelijke onderdanigheid aan goddelijke besluiten tegenover joodse vrijmoedigheid bijvoorbeeld.

Een dominee, een pastoor en een rabbijn waren in discussie over hoe het geld dat ze in hun kerken en synagoge hadden ontvangen, zouden verdelen tussen God en zichzelf. “Ik,” sprak de pastoor, “trek een lijn op de grond en gooi het geld in de lucht. Wat links valt is voor mij en wat rechts valt is voor de Heer.” “Ik doe hetzelfde,” sprak de dominee, “alleen, ik maak een cirkel. Wat binnen de cirkel valt is voor mij

en wat erbuiten valt voor de Heer.” “En ik,” zei de rabbijn, “ik gooi het geld in de lucht en wat Hij grijpt mag hij houden.”⁹

Of leven in afhankelijkheid van het goddelijke tegenover het nemen van eigen initiatief en verantwoordelijkheid (en kijk daar eens: ook de islam krijgt hier een beurt).

Aan een christen, een moslim en een jood werd gevraagd wat ze zouden doen als de hele wereld overspoeld zou worden door water en alles zou worden verzwolgen. De christen sprak: “Wij zouden sterven met het kruis voor ogen en hopen dat Petrus de poort van de hemel voor ons zou openen.” “En wij,” sprak de moslim, “wij zouden het accepteren in de naam van Allah en begrijpen dat het ons lot is, zoals de Koran ons heeft geleerd.” Waarop de jood zei: “Ik geloof dat wij zouden proberen om onder water te leven.”¹⁰

En hoe happig is men op het maken van bekeerlingen?

Een priester, een rabbijn en een dominee willen weten wie het beste in zijn werk is. Ze gaan ieder afzonderlijk het bos in om een beer te vinden en te proberen die te bekeren. Later komen ze bij elkaar en de priester begint: “Toen ik de beer vond, las ik hem voor uit de catechismus en besprenkelde hem met wijwater. Volgende week doet hij zijn eerste communie.” “Ik vond een beer bij de rivier,” zegt de dominee, “en preekte hem Gods woord. De beer was zo gefascineerd dat ik hem mocht dopen.” Ze kijken allebei de rabbijn aan, die helemaal in het gips zit. “Achteraf bekeken,” zegt hij, “had ik misschien beter niet met de besnijdenis moeten beginnen!”¹¹

Assimilatie

Assimilatie en vooral de overgang van joden naar het christendom om maar ongehinderd aan de maatschappij te kunnen deelnemen, was in de 19^e en begin 20^e eeuw vooral in Duitsland een groot probleem voor de joodse gemeenschap. Veel Deutsche Witzes uit die tijd gaan dan ook over joden die zich bekeerden tot het christendom. Allerlei aspecten van dat verschijnsel worden aan de orde gesteld. Bijvoorbeeld dat zelfs bekeerde joden hun joodse herkomst als een maatschappelijk nadeel bleven meedragen.

Mandelkern heeft zich in Wenen bekeert tot het Lutheranisme, hoewel in die stad katholieken overal voorrang hebben. Aan zijn vrienden verklaart hij: "Als ik direct katholiek wordt, vraagt iedereen me daarna: 'Wat was je hiervóór?' En dan moet ik zeggen: 'Jood'. Maar als ik mij nú katholiek laat dopen en iemand vraagt me wat ik hiervóór was, dan kan ik hem antwoorden: 'Ik was Lutheraan'!"¹²

Ook joodse namen bleven de geassimileerden "achtervolgen".

De Berlijnse professor in de filosofie Lazarussohn liet zich dopen en veranderde daarbij zijn naam in 'Lasson'. Waarop een van zijn christelijke collega's het commentaar gaf: "Nauwelijks wil een van hen tot de onbesnedenen behoren, of hij besnijdt zijn naam."¹³

Eens een jood, altijd een jood, zo was het immers?

"Meneer de rector, van alle kandidaten voor de betrekking van docent wiskunde bij ons instituut, lijkt me deze hier de best gekwalificeerde." "Maar hij is een jood." "Dat valt erg mee, hij is gedoopt!" "Kan wel zijn, maar een gewassen haring blijft altijd een haring."¹⁴

Je kunt dat antisemitisme noemen, wat het ook is, maar ook antisemieten kunnen in joodse witzen de waarheid spreken, ook al trekken zij er de verkeerde conclusies uit.

Noten

1. Enigszins vrij weergegeven naar: <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/diversen/8982-joodse-humor-de-witz.html> [juli 2011].
2. Alweer enigszins vrij geciteerd naar: Sam en Moos, De beste moppen van Max Tailleur, 2010, p. 81.
3. Jüdische Witze, Salcia Landmann, München, 1963, p. 207.
4. Idem, p. 209.
5. Ik ben de tel en daardoor mijn bron kwijt geraakt.
6. Jüdische Witze, p. 209.
7. Sam en Moos, p. 162.
8. Enigszins vrij vertaald naar Jüdische Witze, p. 212.
9. Sam en Moos, p. 92
10. Idem, p. 95. Ik heb mohammedaan maar in moslim veranderd.
11. Gevonden op: <http://www.robassuto.com/witzen.html> [juli 2011]
12. Jüdische Witze, p. 214.
13. Idem, p. 213.
14. Idem, p. 216

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING VOORJAAR 2011

Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar ons e-mailadres: info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie voor de Judaica-Agenda wordt bijgehouden op onze website www.judaica-zwolle.nl. De datums van de cursussen van de stichting kunt u vinden in de cursusfolder en op onze website.

7-8-2011 - **Tentoonstelling**

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 3,00.

4-9-2011 - **Tentoonstelling**

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 3,00.

2-10-2011 - **Tentoonstelling**

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Plaats:

Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 3,00.

6-11-2011 - **Samuel-Hirschlezing**

Dertiende Samuel-Hirschlezing "De joodse visie op sterven en rouw - sterfelijkheid als basis van menselijk gedrag" door mevr. Drs. Sasja Martel, initiatiefnemer en directeur van het Joods Hospice. Organisaties: Stichting Judaica Zwolle & Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 11.00 uur. (10.30 uur zaal open) Toegang: € 10,- aan de zaal (€ 7,50 bij inschrijving vóór 1 oktober via de website www.judaica-zwolle.nl).

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- D. Klasen (cursuscoördinator)
- Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliothecaresse)
- W.H. Neevel (secretaris)
- S.P. van 't Riet (voorzitter, penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuël Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd. De toegangsprijs is: € 3,00 per persoon; voor kinderen € 2,00.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties die een soortgelijke doelstelling hebben.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. Penningmeester Stichting Judaica Zwolle, Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 oktober 2011. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van september te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

VAN HET BESTUUR

De werkgroep cursussen heeft afscheid genomen van Gerrit Ravensbergen die verhuist naar een andere gemeente. Gerrit was de afgelopen vijf jaar coördinator voor de bijhoudcursus Bijbels-Hebreeuws. We danken Gerrit bij deze voor zijn trouwe inzet en wensen hem het beste toe in zijn nieuwe woonplaats.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwhah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michael Canter, Wil Cornelissen, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey, Renate van Vuure-Redout.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker, Arie Driesprong, Henrike de Graaf, Dick Klasen (secretaris), Dicky Koffeman, Wim Neevel, Peter van 't Riet (voorzitter), Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGE

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Tijdens een rondleiding wordt ook een bezoek aan de tentoonstelling gebracht. Entree: € 3,00 voor volwassenen, € 2,00 voor kinderen.